

<http://sbe.gantep.edu.tr> 'den online ulaşılabilir

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
7(1):139-148 (2008)

Gaziantep
Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Dergisi

Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Bağlamda Yengi Kün (Nevruz): Mitolojik Olgudan Mitolojik Kurguya

Fuzuli Bayat*

Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 27310 Gaziantep

Özet: Eski Türklerin atalar kültüyle bağlantılı olan Yeni Gün Bayramı, Çin kaynaklarına göre M.Ö. “Yengi Kün” adıyla bayram olarak kabul edilmiştir. Bahara giriş adlı bu tören Hunlar ve Göktürkler zamanından yapıyordu. Ayrıca bu törenlerin, çoğu zaman atalar mağaralarında gerçekleştirildiği bilinmektedir. Nevruz adıyla bilinen Yeni Gün veya ilkbahar bayramı ölüp dirilme anlamında ata ruhlarının toplumu denetleme ve koruma inancıyla da bağlantılıdır. Yeni yıl takvim mitinin ilkbaharı simgelemesi ve Nevruz’un ilkbaharda kutlanması hayvan besleyen konar-göçer bir kavmin sosyo-kültürel dokusu ile izah edilmelidir. Takvim anlayışının eski Türklerde hayvan kültü bağlamında algılanması ile, 21 Mart (bazı yörelerde Haziran ayı veya Temmuz da olabilir.), yeni doğuşun, yeni oluşumun başlangıcı olarak tasarlanmış, bu kutsanmanın toplumsal bir değer kazanarak her yıl kutsanması ve kutlanması başlangıcı tekrarlanmış ve Türkler bu şekilde kendi var oluş ve yenilenme imgelerini gerçekleştirmişlerdir. Nitekim Nevruz’da yapılan kutlamalar da hayvan besleyen bir kavmin ölüp dirilme düşüncesini simgelemektedir. Yapılan ritüeller ve oyunlar da bayramı ölüp dirilme mitine bağlamaktadır. Bu ritüel ve oyunlar Ergenekon’dan çıkış, Köse Köse oyunu, ayı abası oyunu, saya gösterileri, kaplan oyunu, Mart kızı sahnesi vs. ibarettir.

Anahtar kelimeler: Yeni Gün, ölüp dirilme ritüeli, ilkbahar kutlamaları, konar-göçer kavim

Yengi Kün (Nevruz) in the Context of the Socio-Cultural and Socio-Economic: from Mythological Phenomenon to Mythological Fiction

Abstract: The New Day Holiday, which is related to the ancestral cult of Ancient Turks, was accepted as a holy day according to Chinese sources (B.C.) and as “Yengi Kün.” This ceremony, identifying the coming of spring, was held in the times of Huns and Göktürks. Besides, these ceremonies were known to be often performed in ancestral caves. Known as Nevruz, Yengi Kün or the spring holiday is, in the senses of death and resurrection, also associated with the belief that souls conducted and protected the society. The new year calendrical myth symbolizing spring and Nevruz being celebrated in spring should account for the socio-cultural fabric of a nomadic tribe that grew beasts. As the idea of calendar was discerned with respect to the beast culture in Ancient Turks, 21st March (possibly June or July in some localities) was thought to be the beginning of new birth and new formation, and this blessing, attaining a social esteem, was repeated every year in the forms of consecration and celebration, and with it, Turks achieved their own images for coming into being and revival. As a matter of fact, celebrations in Nevruz time symbolized a beast-growing tribe’s idea of death and resurrection. Performed rituals and games, furthermore, connected the holiday to death-resurrection myth. Those rituals and games consisted of exodus from Ergenekon, Saya performances, the games of Köse Köse (a scanty-bearded man), of bear drugget, of tiger, March Maiden’s scene, etc.

Key words: New day, death-resurrection ritual, spring celebrations, nomadic tribe

I. GİRİŞ

Türk dünyasının hemen hemen her yerinde ve daha geniş bağlamda Çin Seddi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar olan bir alanda kutlanan ilkbahar bayramının esas anlamı Türk mitolojisinde ölüp dirilen doğanın simgesi olmasıdır. Bu ölüp dirilme eski inançlarına bağlı olan Türk tarikatlarındaki ölmeden evvel ölmek anlayışı gibi felsefi, irfanı bir anlam kazanmıştır.

Eski Türklerin atalar kültürüyle bağlantılı olan Yeni Gün Bayramı, Çin kaynaklarına göre M.Ö. **Yengi Kün** adıyla bayram olarak kabul edilmiştir. Bahara giriş adlı bu tören Hunlar ve Göktürkler zamanında da uygulanıyordu.¹ Ayrıca bu törenlerin, çoğu zaman atalar mağaralarında gerçekleştirildiği bilinmektedir. Nevruz adıyla bilinen Yeni Gün veya ilkbahar bayramı ölüp dirilme anlamında ata ruhlarının toplumu denetleme ve koruma inancıyla da doğrudan doğruya bağlantılıdır.

Zamanla ilkbahar takvim mitleri Orta ve Ön Asya Türk halklarında Nevruz adı altında toplanmış ve yeni yıl kutlamaları Nevruz çerçevesinde düşünülmüştür. Ancak bir çok Türk topluluğu Nevruz kelimesini kullanmıyor. Mesela, Gagauzlar Baba Marta veya İlyaz Yortusu, Kazaklar Ulıstın Ulı Künü, Çuvaşlar Nartukan veya Nurıs, Altaylılar Cılgayak, Hakaslar Çılpazı, Yakutlar Isıah derler. Oysa bazı Türk halkları Nevruz kelimesini Türkçe terimle paralel kullanıyorlar. Mesela, Özbekler Yeni Kün ve Nevruzu Sultan, Başkurtlar İрте Yaz ve Navruz, Uygurlar Yeni Gün ve Noruz, Kırım Tatarları Gündönümü ve Navrez, Nogaylar Sabantoy ve Navruz, Karaçay-Malkarlar Gollu, Saban Toy ve Navruz. Azerbaycan, Türkiye Türkleri ve Tatarlar yalnız Nevruz kelimesini kullanıyorlar.

Yeni yıl takvim mitinin ilkbaharı simgelemesi ve Nevruz'un ilkbaharda kutlanması hayvan besleyen konar-göçer bir toplumun sosyo-kültürel dokusu ile izah edilmelidir. Takvim anlayışının eski Türklerde hayvan kültürü bağlamında algılanması 21 Martı (bazı yörelerde Haziran ayı veya Temmuz da olabilir.) yeni doğuşun, yeni oluşumun başlangıcı olarak tasarlanmış ve bu kutsanma toplumsal bir değer kazanarak her yıl kutsanmakla ve kutlanmakla başlangıcı tekrarlanmış ve Türkler bununla kendi varoluş ve yenilenme imgelerini gerçekleştirmiştir. Hayvanların dölleme dönemi olarak bilinen Mart veya soğuk bölgelerde Haziran (Temmuz da olabilir) tabiatın da canlanması, otların yeşermesi, doğanın uyanışı olarak bilindiği içindir ki hayvan besleyen bir toplum olan Türkler tarafından kutlanmıştır.

Bütün durumlarda Türk mitolojik düşüncesinde Yeni Gün, dirilişin, yeniden doğuşun simgesidir. Bu bağlamda Yeni Gün veya bugünkü adıyla Nevruz, kozmogonik mitlerin bir parçasıdır, denilebilir. Nitekim dünyanın yenilenmesi her yıl yapılan Bahar bayramıyla gerçekleştirilmiştir. Dünyanın sonu hakkındaki mitler ve ritler her yıl yapılan Nevruz şöleniyle yeni bir başlangıcı simgeler duruma getirilir ve insanlık bununla yıpranan dünyayı yenilediğini düşünür. Nevruz kutlamaları bugün ayrı bir özellik kazanmasına rağmen simgesel olarak dünyanın yeniden yaratılışını içerir. Zamanla bu simge yeni olgularla ve öğelerle donatılmış olsa da esas işaret değişmez olarak kalmıştır. Türk kültürünün terkip kısmını oluşturan bu simgesel bayram eskiden beri varolan birlik, beraberlik, bereket, sevgi ve dayanışma düşüncesini pekiştirmiş ve zamanla sözlü kültür ortamında bunlara ilave anlamlar da kazandırmıştır.

Yeni Gün Bayramı ve kutlamaları hakkında Çin kaynaklarından Kutadgu Bilig'e, Kaşgarlı Mahmut'tan Bîrûnî'ye, Nizâmü'l Mülk'ün Siyasetname'sinden Melikşah'ın takvimine kadar, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in kanunlarına kadar tarihi ve edebi, ilmi ve felsefi kaynaklarda geniş bilgi verilmiştir. Yeni Gün (yeni adıyla Nevruz) Bayramı şairlerimizin de esin kaynağı olmuştur: Kuloğlu, Pir Sultan Abdal, Kaygusuz Abdal, Şükrü Baba, Hüsnü Baba, Fuzuli, Nevi Efendi, Nefi, Nedim, Hüseyin Suad, Namık Kemal, Güney Azerbaycan'ının büyük şairi

¹ N.Ya. Biçurin. (1950). *Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih Sredney Azii v Drevnie Vremena. T. 1*, Moskova-Leningrad.

Şehriyar ve Türkmen şairi Mahdumkulu Nevruz bayramının gelişi ile ilgili “Nevruziye” veya “Bahariye” denilen şiirler yazmışlardır.

II. ÖLÜP DIRİLEN TABİAT KÜLTÜ

Nevruz’da yapılan bazı uygulamalar ve adetler ölüp dirilmeyi simgelemektedir. Azerbaycan Türklerinde Nevruz günü toprak altında açılan geçitten geçmek gibi bir adet vardır. Türklerin Ergenekon’dan çıkışlarını sembolik olarak yansıtan bu gelenek yeniden doğmaya, karanlıktan ışığa çıkmaya, sıkıntıdan kurtulmaya, bir diğer inanca göre ağırlıkları atmaya kapalı mekandan geniş dünyaya açılmaya işaretler. Azerbaycan Nevruz’unda çok popüler olan Kosa Kosa (Köse Köse) halk oyunu kuru, yeşilliksiz kışı simgeleyen kösenin, yeşilliği, diriliği simgeleyen keçiyle savaşıdır. Asırlardan beri sürüp gelen kışla ilkbaharın, bir başka deyişle ölümle yaşamın mücadelesi köseyle keçi tiplerinde sembolleştirilmiş, Nevruz’un mitolojik kökeni bu şekilde korunmuştur.

Köse Köse oyunu daha önceki devirlerde diğer Türk halklarında da görülüyor. Bugün bile doğu Anadolu’da Köse Köse adlı oyun oynanıyor. Ayrıca Tang devrinden bahseden Hoyilin, hayvan kıyafeti giymiş kişilerin eski yılı uğurlayıp, yeni yılı karşılamalarından haber veriyor. Büyük bir ihtimaldir ki, bu hayvanlar kışı ve ilkbaharı simgelemek üzere gruplaştırılmıştır.² Bu ise Nevruz’un oyunlu ritüel karakterli bir şenlik olduğunu tasdik eder. Gaziantep’te Mart Kızı oyunu da kışın ölmesini, ilkbaharın gelmesini dolayısıyla tabiatın dirilmesini simgeler. Bu nedenledir ki konar-göçer Türklerin çoğunda Nevruz, kışladan yaylaya çıkma olarak da kutlanıyor.³

V. İonov’un⁴ Yakut bahar bayramı hakkında verdiği bilgiler Yeni Gün Türk takvim bayramının bütün Türk boylarında eskiden beri kutlandığını ispatlar. Bu bilim adamına göre, eski zamanlarda bahar ayında yeni yılın kutlanmasında iki genç bulup onlardan birine beyaz aygır derisinden elbise, diğerine de kahve veya siyah renkli aygır derisinden elbise giydirirler. Birinci genç **ayın oğlu** olarak adlandırılır ve yeni yılın koruyucu ruhunu simgeler. İkinci genç **abaası oğlu** olarak adlanır ve eski yılın sahibinin ruhunu simgeler. Onları birbiri ile yarışmaya mecbur ederler. Bu mücadele birincilik için veya süt aşına sahip olmak için yapıldı. Üstün taraf olan ayın oğluna etle beraber kımız verilir. Bunun arkasınca iki genç koşu yarışı yaparlar. Birinci genelde açık derili genç olmalı idi. Sonra at yarışı düzenlenir. Ayın oğlu olarak kabul edilen, beyaz ata biner, abası oğlu ise kahve renkli ata biner. Her iki genç belirlenen eve birinci olarak girmeye çalışırlar. Eğer eve ayın oğlu birinci girerse gelecek yıl ev sahibi için bereketli, eve abası oğlu birinci girerse yıl mutsuzlukla dolu olacak anlamına gelir.

Zamanla insanlar kışı hastalık, dert, bela, müşkül, zorluk ve dolayısıyla ölüm olarak kabul etmiş, Nevruz’u yeni güne girmek, müşkülden kurtulmak anlamında kışın zıttı olarak benimsemişlerdir. Bu nedenle de insanlar kışı kırk gün devam eden büyük çile (20 Aralık-30 Ocak) ve yirmi gün süren küçük çile (1 Şubat-20 Şubat) olarak iki kısma ayırmışlardır. Mitolojik anlamda Nevruz çileden çıkma, dertlerden kurtulmadır.

Kışı kovmak amacıyla düzenlenen oyunlardan biri de Uygurların Kaplan oyunuyla Argımak oyunu adını verdikleri karnaval tipli temadır. Bu oyunlar hayvan maskesi takılarak oynanır ve anlamı da kışı kovmak, baharı karşılamaktır.⁶

²A.M. Sagalaev ve İ.V. Oktyabrskaya. (1990). *Traditsionnoe MirovozrenieTyurkov Ujynoy Sibiri. Znak i Ritual. Novosibirsk*, s.134.

³Fuzuli Bayat. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi. C.1.* İstanbul, ss.98-106

⁴A.M. Sagalaev ve İ.V. Oktyabrskaya. (1990). age., ss.127-128.

*Yakut Türkleri ışıklı ruhlara ayın derler.

**Yakut Türkleri yer altı kötü ruhlara abası derler.

⁵A. Rahman. (1995). Tarihten Günümüze Doğu Türkistan’da Nevruz Kutlamaları. *Türk Dünyası*, 3(2):12-14.

Konar-göçer yaşamı ve psikolojisiyle ilgili olan Yeni Gün Bayramı'nın etnografik açıdan en önemli terkip kısmı **sayacı** veya **saya** bayramıdır. Sibiryâ, Azerbaycan, Anadolu, Batı Trakya'da yaygın olan saya bayramı hayvancılığın koruyucusu Saya ruhuna atıfta bulunmuştur. Nitekim D. Banzarov da Moğoların hayvancılık koruyucusu olan Dzaya adında iyeye saygı duyduklarını ve ona yakardıklarını yazmaktadır.⁷ Bu ruhun Şorlarda ve Sagaylarda **çayaçı**, Koybollarda **tayaçı**, Altaylılarda **zaya**, Yakutlarda **ayaatçı** varyantlarında mevcut olması Sayacı adında ev hayvanlarının yavrulmasını koruyan bir iyenin varlığından haber vermektedir.

Esasen hayvanların döl dökümüyle bağlı olan ve çobanların aktif katılımıyla gerçekleşen sayacı törenleri eski Türklerin doğayı benimsemelerinin bir örneğidir. Sayacı eski çağlarda ekonomisi koyunculığa dayalı konar-göçer toplumun belli bir zamanda düzenlediği bayram olup artımın, üremenin, kısacası yeniden dirilmenin bayramı idi. Sayacı törenleri Nevruz'dan önce başlar ve çobanların faal katılımıyla kutlanırdı:

Salameleyk, say beyler
 Birbirinden yey beyler
 Saya geldi gördünüz
 Salam verdi aldınız
 Alnı tepel kuzunu
 Sayacıya verdiniz.⁸

Bu sayacı türküsünden de görüldüğü gibi Saya hayvanları koruyan ruhun adıdır. Azerbaycan'da geçirilen bu **sayacı** merasimine benzer bir tören Türkistan'da **saya**, Altaylar'da ve Yakutlar'da **sağalan** (süt bayramı) adı ile bilinen ilkbahar şenliği olarak mevcuttur. Esasen koyunların kuzulaması ile çoban elbisesi giyen adamların saya sözleri okuduğu, saya türkülerini söylediği ve bunu bir tören şeklinde yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca sayacılar kendilerini çobanlığın piri olan Hz. Musa'ya bağlarlar. Sayacı törenlerinin yapılmasında amaç doğanın uyanması, koyunların kuzulaması bağlamında yeni bir döneme girildiğini anlatmak, topluma bolluk ve bereket arzulamaktır.

Altaylılar ilkbaharda Yayık'ı kaldırma adıyla bilinen merasim yapar, bu merasimde davarların ve kısırakların sağılan ilk sütüyle bulgurun karıştırılmasından lapa denilen yiyecek hazırlarlar.⁹ Bu tıpkı Yakutlardaki **Isıah** merasimi gibi olup, Azerbaycan'da, Anadolu'da ve Orta Asya'daki sayacı törenine çok benzemektedir. Adları geçen bütün merasimlerde yeni yılın bereketli, bol olması istenir ve konar-göçer yaşamını sembolize eden süt bayramının esas simgesel olgusuna çevrilir. Süt beyazlık, temizlik ve hayat verici yönüyle doğan tabiatı simgeler. **Sa** kökünden gelen ve sağmak, dolayısıyla ilk süt bayramı anlamı gösteren bu merasim Yeni Gün'ün başladığını haber veren önemli bir unsurdur.

Sayacı bayramı Anadolu'daki Cemel törenine çok benzemekte hatta bu töreni yönetenlerden birinin de sayacı başı adlanması Cemel töreninin Kars, Iğdır bölgelerinde mevcut olan saya oyunun bir başka adı olmasını kanıtlar.

Karaçay-Balkarlar Mart ayının ortalarında yaptıkları bahar bayramına Kollu derler. Bayramın son günü ataların ruhu yad edilir ve "Oyra Kollu" mısralarıyla başlayan koro okunur. Anlaşılacağı üzere Kollu, ilkbaharın gelişini bildiren koruyucu ruh olup daha çok mahsul hamisi gibi şekillenmiştir. Nitekim M. Curtubaev de **kollu** kelimesinin ateş, şimşek, ışık anlamına gelen < **kol-kul** kökünden ve **lu** ekinden türediğini, kelimenin ateşe sahip olan adam anlamına geldiğini söyler.¹⁰ Türk lehçelerinde **r > l** ses değişmesi sonucunda bu kelime Azerbaycan ve Anadolu Türklerinde kor şeklinde Karaçay-Balkarlarda ise kol şeklindedir.

⁷D. Banzarov. (1995). *Sobranie Soçineniy*. Moskova, s.87.

⁸E. Ahundov. (1968). *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*. 1. Kitap. Bakü, s.15.

⁹A.V. Anohin. (1924). *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*. Leningrad.

¹⁰M.Ç. Curtubaev. (1991). *Drevnie Verovaniya Balkartsev i Karaçayevtsev*. Nalçik, s.146.

Karaçay-Balkarların Kollu adlı mitolojik varlığına (ve Bahar bayramına) İskit mitolojisinde İskitlerin atası olarak telakki eden Targıtay'ın oğlu Kolaksay olayında rastlıyoruz. Bu iki mitolojik olgu birbirine çok benziyor ve her ikisi de bahar bayramıyla ilgilidirler. İskitler, ataları olarak gördükleri Kolaksay'ın doğumunu ve ateş ruhuyla evlenmesini gece ile gündüzün beraber olduğu 22 Mart'ta kutlardı.¹¹ Kolaksay adı da kol-ak-say terkiplerinden oluşmuştur ve ateş anlamına gelen kol kökü bu adda açıkça görülüyor. Diğer taraftan İskitlerin ve Karaçay-Balkarların Kollu ve Kolaksay bayramını Martta geçirmeleri hayvancılığın bu bayramın kökeninde durduğunu bir kez daha kanıtlıyor.¹²

Ancak Türklerin zamanla yerleşik hayat geçmeleri ile Yeni Gün Bayramı ilk tarla işinin başlaması, ilk buğdayın ekilmesi ve bununla bağlı öküzün öne çıkması görülür. Nitekim bugünkü haliyle Yeni Gün, Azerbaycan'da, Karaçay-Malkarlarda, Özbeklerde, Kırgızlarda, Kazaklarda, Türkmenlerde, Dobruca Türklerinde vb. ekim şarkıları, öküzün süslenmesi, tarlada ilk izin açılması vs. Türklerin yerleşik Nevruz kutlamalarından haber verir.

Nevruz'un çeşitli bölgelerde farklı tarihlerde yapılması, diriliği simgeleyen, doğanın canlanmasını içeren baharın farklı tarihlere denk gelmesi ile alakalıdır. Bahar Anadolu, Azerbaycan ve Orta Asya'da Mart, Sibiryaya ve Altay'da Haziran ayında geldiği için yeni yılı o ayda kutlarlar. Yakutların 21-22 Haziranda yaptıkları İsiyah merasimi de bahar bayramı, dirilik bayramıdır. Gece ile gündüzün eşitlendiği Mart ayı sadece sıcak bölgelerde yaşayan Türk kavimlerinin yeni yılıdır.

Şunu da kaydetmek gerekir ki, Nevruz soğuk kışla sıcak baharı yaşamayan halklarda kutlanmamıştır. Nitekim Nevruz mitlerinin kökeninde takvim karakterli kışla ilkbaharın savaşı yer alır. Ölen ve dirilen doğa mitleri takvim dilinde yeni bir başlangıcın ritüelistik anlatısıdır.

III. YENİ GÜN BAYRAMI'NIN MİTOLOJİK BENZETMELERİ

Yeni yıl – Nevruz bayramının mitolojik kökeninde;

a) mitolojik benzetme (ki buraya Ergenekon'dan çıkma, yani kurtuluş, Bozkurt vs. ilgili mitler dahildir.)

b) mitolojik olgu (takvim miti, yani kışın ölüp ilkbaharın dirilmesiyle ilgili ölüp dirilen doğa kültürü) olarak iki temel öge görmek mümkündür. Mitolojik benzetmeyle mitolojik olgu arasındaki bağlantı yeni bir devre geçit anlamı etrafında toparlanmıştır. Bu bağlamda doğa kültürü Türk Nevruz'unun özünü oluşturmuş, benzetme ölüp dirilme olgusundan çıkan ve ayrı bir özellik kazanan tasarım olarak değer kazanmıştır. Mitolojik benzetme, mitolojik olgunun dış kısmıdır ve yalnız esas olan doğa kültürü bağlamında anlaşılır. Ancak zamanla Türkler de mitolojik benzetmeler bağlamında Nevruz'a yeni anlamlar katmışlardır. Özellikle İslamiyet'ten sonra bu benzetmeler geniş bir alanda hem de Türk olmayan topluluklar arasında da yayılmıştır.

Mesela Adem'in toprağının Nevruz'da yoğrulması, Adem'le Havva'nın Nevruz'da affedilmesi, Nuh'un gemisinin karaya çıktığı günün Nevruz'a denk gelmesi de bu tarz benzetmelerdendir.

Yine Yunus'un balığın karnından çıktığı gün, Alevi-Bektaşî ve Şîî toplumlarında Hz. Ali'nin doğduğu gün, Peygamber tarafından halife ilan edildiği gün, Hz. Fatma'yla evlendiği ve halife olduğu gün de Nevruz günüdür.¹³ Kutsal olarak bilinen her şeyin Nevruz adına bağlanması hem Fars, hem de İslam geleneğinde mitolojik benzetmenin birer örnekleridir ve her ikisinin de sosyo-ekonomik bağlamı mitolojik özü yoktur. Oysa Türk Nevruz geleneğinde uygulanan adetler mitolojik öze, ölüp dirilmeye, yeni can bulmaya birer işaretir.

¹¹D.S. Rayevskiy. (1977). *Oçerki İdeologi Skifo-Sarmatskih Plemyon*. Moskova, s.113.

¹²Fuzuli Bayat. (2005). Bazı İskit/Saka Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, 7:4-5.

¹³L.İ. Klimoviç (1958). *Obyadı Prazdniki i Kult Svyatih v İslame*. Grozny.

IV. MİTOLOJİK KURGU VEYA İRAN UYDURMACASI

Özünde sosyo-ekonomik olguyu yaşatan ve temeli konar-göçer yaşamıyla bağlantılı olan Yeni Gün Bayramı zamanla yerleşik kavimler tarafından da bir az farklı, bir az değişik şekliyle kutlanmıştır. Ancak temeli hayvancılığa dayanan bu bayramın zırla yerleşik bir toplum olan İran'a nal edilmesi sadece mitolojik kurgudur. Nevruz bayramının İran mitolojisi ve kültürüyle bağlantısının ne kadar olduğu kurguya dayalı mitolojik benzetmeden anlaşılıyor.

Sadece adı ile İran kültürüne mal edilen, aslında ise Yengi Kün/Yeni Gün adının tamamına tercümesi olan Nevruz, daha çok yüksek zümre tarafından kutlanmıştır. Aynı günün Farslar tarafından da kutlanması Türklerin Yeni Gün Bayramı üzerinde şüpheler yaratmıştır.¹⁴ Bu geleneğin Türklere İranlılardan geçtiği düşüncesinin temelinde yine de Yeni Gün Bayramı'na daha çok Nevruz denilmesidir.¹⁵

Bu bağlamda Türklerin bugün Farsça bir terim olan Nevruz yani Yeni Gün Bayramı ölümünden dirilmeye, yeni can bulmaya, kötülüklerden arınmaya, mundardan temizlenmeye, çileden olgunluğa geçiştir. Alevi-Bektaşî felsefesinde Allah, Muhammed, Ali birliği ve bütün insanlığın birliğidir. Ne yazık ki Yeni Gün (eski Türkçede Yengi Kün) Bayramı'nı zamanla Nevruz adı ile değiştirmişiz. Fars ve onlara akraba olan kavimlerin Nevruz adı dışında bu bayrama sahip çıkacakları başka hiçbir dayanakları yoktur. Oysa Türklere ölüp dirilen doğayı simgeleyen ve yeni bir güne (yıla) geçit olarak telakki eden Yeni Gün Bayramı mitolojik benzetmelerle de zengindir.

Her millet kutsal bayramlarına, törenlerine bir de mitolojik benzetme bulurlar. Bu aşağı yukarı bütün toplumlarda mevcuttur. Bir bayramın geçirilmesinin, törenin yapılmasının sosyo-ekonomik bağlamı gerçek dayanakları vardır ki bu da yukarıda söylediğimiz gibi mitolojik özü veya başka bir deyişle milli şuurun tabiat, toplum ve kutsal varlıklarla bağlantılı modelini içerir. Son zamanlarda Kürt milletçilerinin Nevruz'a sahip çıkmaları işte milli şuurda olmayan ancak mitolojik bir kurguya dayalı varsayımlardan başka bir şey değildir. Kendilerini Medlerin varisleri olarak gören Kürt milliyetçileri Medlerin Herodotos'un bilgilerine göre Perslere/Farslara köle muamelesi yaptıklarını, mitolojilerinin Pers mitolojisine ve dolayısıyla Hint-İran mitolojisine benzemediğini de bilmeliydiler. Ancak hem Fars hem de Kürt milliyetçi aydınları Yeni yıl bayramını siyasi amaçlı ve yalnız mitsel bir kurgu ve benzetmeyle açıklamaktan öteye gidememişlerdir.

Bu mitolojik kurguyu da bilindiği üzere, ilk defa İranlı Paniranist şair Firdevsi (940-1020) Şehname adlı eserinde ortaya koymuştur. Firdevsi'den önce ve sonra bu bayram hakkında hiçbir kayda rastlanmaz. Firdevsi, Nevruz'u efsanevi İran hükümdarı Cemşit'in Azerbaycan'a girerken Güneş ışığının tesiriyle parıldayan altın başlıklarından dolayı bayram edildiğini yazar. Nevruz'un M.Ö. 8.-7. yy.'da ortaya çıkan Zerdüştilik ananesiyle alakadar olarak gösterilmesi ve Avesta'ya bağlanması bu bayrama dini bir hüviyet atfedilmesinden dolayıdır. Bugünkü İran ananesinde Nevruz, zalim hükümdar Dahhak'ın öldürülmesinin kutlanması gibi görülür.

Burada şunu da kaydetmekte yarar vardır ki, İran Nevruz'u yalnız mitolojik kurgu ve benzetmeden oluşmaktadır ki sosyo-ekonomik temelini yokluğu nedeniyle mitolojik özen yoksundur. İran kültüründe Nevruz'un efsanevi Cemşit adıyla bağlanması veya diğer bir mitte Feridun tarafından yenilmiş zalim Dahhak ve Dahhak'a karşı ayaklanma yapmış Demirci Kawa'nın adıyla alakalandırılması¹⁶ mitolojik bir kurgu olup kutsal bilinenin, uydurma veya en azından benzetme üzerine aktarılmasından başka bir şey değildir. Bu kurgu tıpkı İslamiyet'ten sonra oluşmuş ve Türkler, kısmen de Farslar arasında geniş bir alana yayılmış olan mitolojik benzetmelerden hiçbir farklılık arz etmez.

¹⁴A. Çay. (1996). Türk Ergenekon Bayramı Nevruz. Ankara, s.3

¹⁵A. Pirverdioğlu. (2002). Türklere Yılbaşı ve Bahar Geleneği, *Türkler Ansiklopedisi*. C.3. Ankara, s.44

¹⁶G. Demirci. (1993). Dahhak, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.8. İstanbul, ss.408-409.

V. BAZI YENİ GÜN RİTÜELLERİ VE MİTOLOJİK SİMGELER

Türk Nevruz geleneğinde bir diğer mesele de bayram günü hükümdarın bir günlüğe tahtını halktan birine bırakmasıdır. Biruni'nin ve Ömer Hayyam'ın hakkında bilgi verdikleri bu olgu hükümdarın köle, kölenin de hükümdar olmasıyla başlangıç düzeni, yani tarazlığı oluşturmak anlamı taşır. Bazı Türk toplumlarında hükümdarların üç günlük görevlerinden imtina etmeleri yerlerine halkın içinden seçilmiş birisini koymaları aslında statü değiştirme ritidir ki sosyal tarazlığı (bir sosyal alt tabakanın yükselmesi, zengin ve asilzadelerin ise inmesi gibi) canlandırır. Mükemmelliği anlamak açısından yukarı aşağı, aşağı da yukarı olur ve bununla da sosyal adalet, bozulan sosyal düzen bir müddete de olsa sağlanmış olabilir. Bu bağlamda eski yıllar yeni yılın sınırı dünyanın kaosa yaklaştığı dönem olarak bilinir ki sosyal düzeyde statülerin yerlerinin değişmesi aslında kaosu önlemek amacı taşır. Her bir sosyal rit kozmik mitin “sosyal okunusudur” ve bu durumda statü değişme kozmik düzenin korunması anlamına gelir.

Nevruz'un güncel mahiyetinde su ve ateşin büyük yeri vardır. Türk milleti için mitolojik açıdan su ve ateş arınmayı, kötülüklerden, kirlilikten kurtulmayı ve yenilenmeyi simgelemektedir. Nitekim yerleşik toplumların su ve ateşe Türklerden farklı bir anlam yükledikleri de bir gerçektir. Türk mitolojik sisteminde ateş ve su bütün durumlarda Yer Ana'yı temsil etmiştir. Ak sakallı, ak saçlı ihtiyar olarak düşünülen Ateş ruhu yaşamın şartı, milletin korunmasının esas aracıdır. Ateşin arındırıcı, koruyucu işlevi Türk düşüncesinin ana konusudur. Türklerin Yeni Gün'ü olan ilkbahar bayramlarında ateşin önemli bir yer tutması mitolojik inançlarla ilgilidir.¹⁷ Nevruz hakkında yazılan araştırmaların çoğunda ateş yakıp üstünden atlama ve güneşi karşılarken ateş yakmanın nedenleri hep Zerdüştlüğe (Ateşperestlik'e) mal edilmiştir. Tamamen yanlış olan bu düşüncenin devam etmesinin sebebi kültürümüzü ve edebiyatımızı İran'a bağlama çabasından başka bir şey değildir.

Ancak ateş ve su ile yapılan birçok tören konar-göçer Türk halklarının Bahar Bayramı'nda istifade ettikleri esas ve daimi değerlerdir. Eski Türklerin yaşam tarzlarını tanıtan orta asır yazarlarına (Çin, İran, Arap ve Türk tarihçileri, coğrafyacıları) göre ateşe sığınmış, ateşe kurbanlar verme Türklerin hepsinde görülen özelliklerdir. Bu fikri etnografik materyaller de doğrulamaktadır. Yakutlar bazen kırmızı içme, kurban verme törenlerinde baş Tanrı Yürüyün-Ayın-Toyon'dan da önce Ateş ruhunu hatırlayarak yağlı kırmızı veya kurbandan bir kaşık pay ayırırlardı.¹⁸ Ateşe sığınıştaki amaç, toplum üyelerini kötü ruhlardan korumak, kabilenin bahtını ve saadetini sağlamaktır.

Demek ki, ateşin ilk fonksiyonu ona sığınanları himaye etmek olmuştur. Ateşin Türk mitolojisinde yerine getirdiği özellikleri daha fazladır. Yüzeysel olarak da olsa burada şunu da belirtelim ki, ateşin yaratılması ile ilgili Altay mitlerinde, onu ilk Ülgen yaratıp insanlara vermiştir.¹⁹ Başka bir varyanta göre ateşi Ülgen'in kızları bulmak istemişler, ancak bir türlü bunu başaramamışlar. Bir gün Ülgen'in (bazı varyantlarda Huday) uzun beyaz sakalı ayağına dolaştığından yere düşer. Bu sırada kızları ona gülerler. Ülgen, bunun üzerine onlara: “Siz iki beyaz taşı birbirine vurup ateş çıkaramıyorsunuz. Buna rağmen gülüyorsunuz?” demiştir.²⁰ Ateşin kutsal oluşunun diğer bir sebebi de budur.

Mitolojik Ana ile sıkı sıkıya bağlantılı olan Ateş ruhuna pay verme (ateş payı) şimdi de inanç olarak yaşatılmaktadır. Ateşe düşüp yanan ekmeğe veya başka bir şeye “Bu da ateşin payı” derlerdi. “Ocak sahibine”, “Ateş sahibine” edilen yemin şimdi de yapılmaktadır. Eski çağlarda erkek evine ilk defa gelen gelin yanan ocağa başını eğer ve ateşe bir kaşık yağ atar ve ateşten hayır-dua isterdi. Gelin ateşin önünde geldiği bu eve sadık kalacağına dair yemin ederdi. Şu anda da gelinin önünde mum tutulmasının nedeni ateşe edilen yeminin sembolik olarak yaşatılmak istenmesidir. Yanan bu mumda ışık, saadet ve temizlik yemini gibi anlamlar vardır.

¹⁷ M. Seyidov. (1990). *Yaz Bayramı*, Bakü.

¹⁸ G.Y. Ergis. (1974). *Oçerki po Yakutskomu Folkloru*, Moskova, s.121 vb.

¹⁹ V.İ. Verbitskiy. (1893). *Altyskie İnarodtsı*, Moskova, s.120

²⁰ B. Ögel. (1989). *Türk Mitolojisi*. C.1, Ankara, s.55

Nevruz'da yakılan mum da yaklaşık olarak benzeri anlamdadır: temizlik olması, ışığın sönmemesi vs. Ateş yakıp üstünden atlama, tepede ateş yakarak güneşi karşılama Avesta dini ile alakalı olamaz. İnsanların Nevruz günü yanan ateşin üzerinden atlamalarında, yeni yıla arınmış, eski yılın bütün olumsuzluklarından kurtulmuş bir vaziyette geçecekleri inancı hakimdir. Ateşin temizleyici, arındırıcı fonksiyonu Zerdüşt inancındaki ateşe tapınmayla ters orantılıdır. Avesta dinine göre ateşin üzerinden atlamak günahdır, hatta kutsal ateşi nefesleriyle mundarlamamak için Zerdüşt kahinleri yanan ateşe ağızlarını kapatarak yaklaşırlardı.

Dağda ateş yakma “Kitab-ı Dede Korkut”ta da belirtilmiştir. Karanlığın çökmesiyle dağda ateş yakan Oğuzlar, ateşi korumakla onun varlığını da koruyorlardı. Kafirlerin yurda baskın yapacağını Oğuzlar, yanan ateşin dumanından anlıyorlardı. Avesta ateşe dair belli başlı şaman görüşlerinin çoğunu, bütün kötülüklerden su ve ateşe sığınışı da dahil kendine ait kılmış, ateşi baş Tanrı Ahura Mezda'nın (Düşünceye göre Ahura Mezda güneşin içinde oturur veya güneşin kendisidir.) yeryüzündeki sembolüne dönüştürmüştür.

Ateşle ilgili inançlar, dünyadaki birçok ulusta var olmuştur. Ne var ki, bu onun bir ulustan diğerine geçtiği anlamına gelmez. Eski Türk düşüncesinde Ateş ruhu ateşin içinde otururdu. Bu nedenle ateşe tükürmek, su dökmek, ateşi söndürmek yasaklanmıştır. Eskiler, ateşi söndürmez, onu bir kapta muhafaza ederlerdi. Ocaktaki ateşin sönmesi kötü bir alamet olarak düşünülmüştür. Nevruz ateşinin söndürülmesi şimdi de günah sayılır. İnsanların Nevruz günü yanan ateşin üzerinden atlamalarında, yeni yıla arınmış, eski yılın bütün olumsuzluklarından kurtulmuş bir vaziyette geçecekleri inancı hakimdir.

Ateşin Türkler arasındaki yüksek mevki işgal etmesine şöyle kısa bir olayla da değinelim: Konar-göçer Türkler ruh hastalıklarını, yel hastalığını tedavi ederken ateşi kullanırlarmış. Özbekistan'da halen bahşı bir demir çubuğa eski bir bez parçası bağlayıp yakar. Daha sonra da “alas, alas küllü beladan halas.” diye diye hastanın başında döner, onu iyileştirmeye çalışır. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde korkan çocuğun üstünde pamuk yakma hadisesi ateşin ini-cini kovma özelliğine örnek olabilir.

Ateşle ilgili kısaca değindiğimiz inanışlar, ateşin Nevruz Bayramı'nda oynadığı rolü göstermeye yardım eder.

Nevruz Bayramında suyun ebedi yaşamı ve diriliği sembolize etmesi bayramın ilk günü şafak vaktinde pınardan veya akar sudan eve getirmek, bu suyla yıkanmak, evi bu suyla temizlemek gibi bir dizi adetlerde korunmuştur. Su başlangıç maddeyi simgelediği için yeni bir başlangıç olan Nevruz'da su ile ilgili bütün uygulamaların kökeninde kozmik oluşum miti vardır.

Nevruz'un mitolojik özünde bulunan ölüp dirilmede esas unsur hava ve sudur. Konar-göçer dünya görüşü açısından büyük anlam ifade eden hava ve su tabiatın yeşermesi, ağaçların çiçeklenmesi ve çiçeklerin açması, hayvanların yavru vermesi, kısacası yeni bir yılın başlaması için gerekli olan en önemli unsur olarak bilinir. Yukarıda da denildiği gibi son çarşamba günü pınardan veya akar sudan su getirilmesi de yeşilliği simgelemektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra Türkler ateşi Hızır'la, suyu da İlyas'la özleştirmişlerdir. Hızır/Hıdır Nebi'yi karşılama ritüeli bu şekilde ortaya çıkmış, ancak kökeninde ateşi, havayı ve suyu kutsamakla yeni yılın sıkıntısız, kansız geçmesini istemişlerdir. Hıdır-Ellez bayramının kökeninde büyük ölçüde su kültürünün durduğu da yukarıda gösterdiklerimizle bağlantılıdır. Hıdır-Ellez ile ilgili kutlama ve inanışlar arasında gördüğümüz, dileklerin kağıda yazılıp suya atılması halinde gerçekleşeceğine inanılması ve bu günün muhakkak su kenarına gidilerek kutlanması su kültürü ile alakalıdır.

Kültürel açıdan Türk düşüncesinden çıkan Yeni Gün (Nevruz) Bayramı'nın komşu halkların veya etnik grupların kültürüne etki gösterdiği bir gerçektir. Hakim milletin kültürünün onunla bir sınır içinde yaşayan diğer etnik grupların kültürünü yönlendirdiği kuralına dayanarak denilebilir ki, M.Ö. Türk düşüncesinde yeniden doğuş, çoğalma, arınma, canlanma gibi anlamları içeren ve doğanın dirilmesini, dolayısıyla mitolojik başlangıcı simgeleyen ilkbahar bayramı kendini kolaylıkla diğer kültürlerle de kabul ettirmiştir. Konar-göçer halklar bu Yeni

Gün Bayramı'nı yerleşik İran halklarına verdikleri gibi yerleşik hayatı simgeleyen bazı unsurları da Nevruz Bayramına katmışlardır. Kutlamakta olduğumuz Nevruz'daki bir çok adet (mesela buğday yetiştirmek, semeni, Orta Asya'da sümelek helvası pişirmek, sofrayı yedi çeşit meyve ile süslemek, yumurtayı yedi renge boyamak vs.) İran tesiriyle oluştuğu bilinmektedir.

O bakımdan Nevruz geleneğini ve Nevruz'un doğuşunu ne Sünniliğe, ne Aleviliğe, ne Bektaşiliğe doğrudan bağlamak mümkün olmadığı gibi, İslâmiyet'ten çok öncelere giden bu kutlama geleneğini bir dinin veya mezhebin bayramı gibi göstermek de doğru değildir. Bu doğru olmadığı gibi Yeni Gün (Nevruz) Bayramı'nın etnik menşee adına bağlı gösterilmesi ve istismar edilmesi gerçeklere aykırıdır, doğru değildir ve tehlikelidir.

Etnografik açıdan Nevruz'un kutlanması daha çok at ve koyun sürüleri besleyen konar-göçer bir yaşama uygun düşüyor. Döl veya Isıah (Yakutlarda ilkbaharın gelişini haber veren kimız içme merasimi) merasimleri ile birebir bağlantılı olan Yeni Gün (Nevruz) gerçekten de bir doğa bayramı, bir uyanış, bir yeniden doğuş bayramıdır. Onun yerleşik halklara mal edilmesi sonraki hadisedir. Şunu da söylemek gerekir ki, bu bayram dini-mitolojik içerikli olmasına rağmen dini bir bayram değildir.

Nevruz Bayramının mitolojik olgusunu oluşturan önemli bir kanıt da onun festival niteliğinde olmasıdır. Festival tipli Avrupa bayramlarına²¹ tam benzemese de Nevruz bu kültürün yerel değerlendirmesidir. Bu anlamda Türklerin Yeni Gün'ü Avrupalıların festival kültürünün bir başka şekli olup özellikle konar-göçer toplumun festival anlayışını yansıtmaktadır. Nevruz'da yapılan ritüel karakterli gösterileri iki kısma ayırmak mümkündür:

1) Karnaval karakterli temâşalar ki, yukarıda buna Köse Köse ve Mart Kızı oyunlarını örnek olarak verdik.

2) Sportif gösteriler ki, at yarışlarından börü kapma, kılıç oynatmaya, ip canbazlığına ve güç gösterilerine kadar geniş bir yelpaze sergilemektedir. Bunlardan birçoğu (kılıç oynatma, ok atma, cirit vs.) günümüzde yavaş yavaş unutulmaktadır. Her iki festival karakterli gösterilerin kökeninde mitolojik olgu olmuş olsa da sportif gösterilerin daha çok somut amaçla yapıldığı da bir gerçektir.

Bununla beraber Türk musikisinin en eski mürekkep makamlarından birinin Nevruz olduğunu hatırlatmak gerekir. Nevruz makamının ilk defa Urmiyeli Safiyüddîn Abdülmümin Urmevi (1224–1294) tarafından oluşturulduğu bellidir. Sonradan bu makamın yirmiye yakın şekli ortaya çıkmıştır ki, halk kutlamalarında bu makamlardan yararlanılmasa da en azından kültürümüzde Yeni Gün'ün (Nevruz) çok katmanlı olduğu anlaşılabilir olur.

Nevruz gibi mitolojik çağdan kalma bayramlar Türk kültüründe düzenin ritmini korumakla, onu gelecek kuşaklara aktarmakla toplumun tarihine, ekonomik ve sosyal yapısına katkıda bulunuyor ve bulunmağa da devam ediyor. Kültürün gücü doğal olarak onu yaşatanlar için değerlidir. İşte Nevruz'un Türk kültüründe çok eski zamanlardan günümüze kadar sürerek gelmesi bir millet olarak milli değerlere verdiğimiz önemle ilgilidir.

SONUÇ

Türkler zamanla çeşitli dinlere girseler de, bütün bunlar Türk kültüründe belli izler bırakmış olsa da milli şuurun ortaya koyduğu mitolojik öz her zaman korunmuştur. Sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik paradigmanda Nevruz'un değerlendirilmesi, Yeni Gün Türk bayramının daha derinlerde olan anlamlarını ortaya çıkartmakta önemli rol oynayacaktır. Avrasya halklarının ve kavimlerinin bayramı olan Nevruz'u veya ilkbahar bayramını mitolojik kurgulara ve mitolojik benzetmelere dayanarak çeşitli milletlerden birine mal etmek sadece bir arzu ve istektir, ilimle ve ilmin temel oluşturduğu gerçeklikle hiçbir alakası yoktur.

²¹Vesennie Prazdniki. (1977). *Kalendarnie Običai i Obryady v Stranah Zarubejnoj Yevropi*. Moskova.

Yeni Gün (Nevruz) Bayramı Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin, Safevi Türkmen Devletinin kurucusu Şah İsmail Hataî, Osmanlılarda Sultan I. Ahmed ve Sultan 4. Murad gibi hükümdarlar, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu büyük devlet adamı Mustafa Kemal Atatürk tarafından yüksek değerlendirilmiş ve kutlanmıştır. Türkiye’de kutlamalar zaman zaman kesintiye uğrasa da Azerbaycan ve Orta Asya’da tarihi süreç içerisinde her zaman devam etmiştir.

Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra bağımsızlıklarını ilan eden Türk Cumhuriyetleri’nde Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan ile Rusya Federasyonu bünyesindeki Tataristan 21 Mart Yeni Gün (Nevruz) Bayramı’nı “Milli Bayram” olarak ilan etmişlerdir. Bin yıllık Türk tarihine dayalı ve Türk kültürünün temel bayramlarından olan Yeni Gün (Nevruz) bu ülkelerde coşkuyla kutlanıyor. 1991 yılında Türk Dünyası ile birlikte ortak bir gün olarak Türkiye’de de (resmi tatil olmaksızın) Nevruz, bayram ilan edilmiştir.

Özetle Baharın gelişi, Yeni Gün’ün her yıl kutlanması milletin yeniden doğması, yeniden canlanması, birliği, beraberliği simgelemesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Ahundov, E. (1968). *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*. 1. Kitap, Bakü.
- Anohin, A.V. (1924). *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*. Leningrad.
- Banzarov, D. (1955). *Sobranie Soçineniy*. Moskova.
- Bayat, F. (2005). Bazı İskit/Saka Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, 7:Güz.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi. Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi* C.1. İstanbul.
- Biçurin, N.Ya. (1950). *Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih Sredney Azii v Drevnie Vremena, T. I*. Moskova-Leningrad.
- Curtubaev, M.Ç. (1991). *Drevnie Verovaniya Balkartsev i Karaçayevtsev*. Nalçik.
- Çay, A. (1996). *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*. Ankara.
- Demirci, G. (1993). Dahhak, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.C.8, İstanbul.
- Ergis, G.Y. (1974). *Oçerki po Yakutskomu Folkloru*, Moskova.
- Kalendarnie, O. Obryadı, V. and Stranah, Z.Y. (1977). *Vesenne Prazdaiki*. Moskova.
- Klimoviç, L.İ. (1958). *Obryadı, Prazdniki i Kult Svyatih v İslame*. Groznyı.
- Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi*. C.1., Ankara
- Pirverdioğlu, A. (2002). Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği. *Türkler Ansiklopedisi*. C.3, Ankara.
- Rahman, A.(1995). Tarihten Günümüze Doğu Türkistan’da Nevruz Kutlamaları. *Türk Dünyası*, 3(2):8.
- Rayevskiy, D.S. (1977). *Oçerki İdeologi Skifo-Sarmatskih Plemyon*. Moskova, 1977.
- Sagalaev, A.M. ve Oktyabrskaya, İ.V. (1990). *Traditsionnoe Mirovozenie Tyurkov Yujnoy Sibiri. Znak i Ritual*. Novosibirsk.
- Seyidov, M. (1990). *Yaz Bayramı*. Yazıcı Yayınevi, Bakü.
- Verbitskiy, V.İ. (1893). *Altyskie İnarodtsı*, Moskova.